

KAZIMIERZ LIJKA OMI

Pojednanie publicznych pokutników w liturgii rzymskiej

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa pokuta sakramentalna była zazwyczaj związana z ciężkimi przewinieniami. Wymagano wówczas żalu za grzechy i zadośćuczynienia w postaci modlitwy, jałmużny, postu i innych umartwień. Wyznanie grzechów było zazwyczaj tajne, zaś pokuta za ciężkie i publicznie znane wykroczenia bywała publiczna i rozłożona nieraz na wiele lat. Kościół zachodni dopuszczał pokutników do pojednania z Bogiem raz w roku przed Paschą. W innym okresie roku można było odprawić obrzędy publicznego pojednania tylko wówczas, gdy pokutnik leżał na łożu śmierci. Linia rozwojowa obrzędów uroczystego pojednania pokutników w liturgii rzymskiej może być poznana dzięki zachowanym księgom liturgicznym, takim jak *Sakramentarz gelazjański* i pontyfikaty średniowieczne.

Początki pojednania publicznych pokutników

Podjęcie publicznej pokuty nie łączyło się pierwotnie z określonym dniem ani z oficjalną ceremonią. Od II wieku chrześcijanin po popełnieniu grzechu ciężkiego mógł tylko raz w życiu pokutować, by otrzymać przebaczenie swoich win¹. Okres od IV do VI wieku charakteryzuje się w Kościele istnieniem tzw. „pokuty kanonicznej”, która jest normowana specjalnymi aktami prawnymi (kanonami), czyli zarządzeniami synodów, soborów, a także niektórych papieży.

Papież Innocenty I, odpowiadając w 416 roku na list biskupa Decencjusza z Gubbio, wyjaśnia, kiedy i jakich pokutników należy pojechać z Bogiem: „Ci, którzy z powodu ciężkich grzechów lub win lżejszych odprawiają pokutę

---

¹ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nella Chiesa antica*, Torino 1967, s. 14–25.

– jeśli w tym czasie nie zachorują – będą pojednani w Wielki Czwartek, wedle zwyczaju Kościoła rzymskiego. Do biskupa zaś należy ocena ich grzechów. Zwróci on uwagę na oskarżenie pokutnika, na jego łyzy i jęki. Niech udzieli pojednania po stwierdzeniu, że zadośćuczynienie było wystarczające. Gdy jednak ktoś zachoruje tak, że jego życie jest zagrożone, niech będzie pojednany przed okresem Paschy, by przypadkiem nie opuścił tego świata bez Komunii”².

List jest dowodem na to, że pojednanie pokutników w Rzymie odbywało się już od dłuższego czasu w Wielki Czwartek. Istotnym elementem pojednania była komunia święta. Prawdopodobnie na początku V wieku pojednanie pokutników łączono ze specjalną mszą świętą³.

Ważnym świadectwem w kwestii pojednania publicznych pokutników pod koniec IV wieku jest list św. Hieronima o śmierci Fabioli. Wspomina on szlachetną i zarazem bogatą mieszkankę Rzymu, która porzuciła swojego męża i zawarła drugie małżeństwo, a po śmierci drugiego męża nawróciła się, pokutowała i prowadziła wzorowe życie chrześcijańskie. Przywdziała ona wór pokutny, wyznała publicznie błąd i na oczach całego Rzymu w bazylice Laterańskiej przed dniem Paschy stanęła w rzędzie pokutników przed biskupem, kapłanami i całym płaczącym ludem, „z rozwianym włosiem, bladymi ustami, szorstkimi rękami i pochyloną nisko głową”. W czasie pokuty pokazała wszystkim swoją ranę, była ubrana w łachmany i nie wchodziła do świątyni, chłostała twarz, z powodu której podobiała się drugiemu mężowi, gardziła drogimi kamieniami i unikała ozdób. A po przyjęciu komunii cały swój majątek podzieliła i sprzedała, uzyskane zaś pieniądze przeznaczyła dla ubogich. Założyła szpital i pielęgnowała chorych, hojnie wspierała duchownych, mnichów i dziewice⁴.

Herman Schmidt uważa, że zdanie: „Recepta sub oculis omnis Ecclesiae communionem” może oznaczać komunię eucharystyczną albo przyjęcie do wspólnoty wiernych, może też obejmować dwa znaczenia, gdyż powrót do grona wiernych upoważniał także do przyjmowania komunii świętej⁵.

---

² *Epistola Innocentii papae ad Decentium Eugubinum episcopum, cap. 7, [w:] Sancti Leonis Magni, Romanis Pontificis, opera omnia, accurante J.-P. Migne, t. 3, Parisiis 1846, k. 517 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 56).*

³ Por. H. A. P. Schmidt, *Hebdomada Sancta. Fontes historici. Commentarius historicus, t. 2, Romae 1957, s. 711.*

⁴ Por. *Sancti Eusebii Hieronymi, Stridonensis presbyteri, Epistola LXXVII. Ad Oceanum de morte Fabiolae, 4–6, [w:] Sancti Hieronymi, Stridonensis presbyteri, opera omnia, accurante J.-P. Migne, t. 1, Parisiis 1846, k. 692–694 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 22); św. Hieronim, *Do Oceana o śmierci Fabioli, [w:] Listy, tłum. J. Czuj, t. 2, Warszawa 1953, s. 161–165.**

⁵ Por. H. A. P. Schmidt, *Hebdomada Sancta...*, dz. cyt., s. 711.

Hermiasz Sozomen, opisując historię Kościoła w pierwszej połowie V wieku, zauważa, że w Kościele rzymskim istnieje obrzęd odprawiania pokuty. W świątyniach jest specjalne miejsce dla pokutujących, gdzie stają z pochylonym czołem i ze smutnym obliczem. Po nabożeństwie ze łzami i żalną skargą padają twarzą na ziemię. Do nich podchodzi biskup i ze łzami w oczach tak samo pada na posadzkę. Również wszyscy wierni wzdychają i płaczą. Biskup wstaje i podnosi leżących, po czym odmawia modlitwę i odsyła ich w pokój. Sozomen pisze o pokutnych praktykach, takich jak posty, wstrzemięźliwość i unikanie kąpieli. W określonym dniu, po odbyciu pokuty, następuje odpuszczenie grzechów i pokutnik wraz z wiernymi bierze udział w nabożeństwie. Historyk zaznacza, że tych praktyk przestrzegali rzymscy biskupi od dawna „i trwa to po dzień dzisiejszy”⁶.

Leon Wielki poucza, że przebaczenie od Boga można otrzymać jedynie przez modlitwy biskupów, którym Chrystus dał władzę nakładania pokuty na pokutujących grzeszników i władzę doprowadzenia ich przez pojednanie do udziału w sakramentach. A chorym będącym w niebezpieczeństwie utraty życia nie należy odmawiać zadośćuczynienia i rozgrzeszenia, jeśli o to proszą, bo nie można ograniczać miłosierdzia Bożego⁷. Papież zakazuje publicznego wyczytywania grzechów, gdy pokutnicy proszą o nałożenie pokuty. Wystarczy bowiem, że swoje winy przedstawia w tajemnicy biskupowi⁸. Natomiast duchowni obciążeni grzechami, by zasłużyć na Boże miłosierdzie, powinni się udać w odosobnione miejsce, zaś ich zadośćuczynienie ma być zależne od rodzaju popełnionych grzechów⁹.

Pod koniec V wieku powstał tekst pt. *Vita Sylvestri*, w którym znajduje się informacja, że w Rzymie w Wielki Czwartek jest sprawowana msza święta, poświęca się krzyżmo i odbywa się pojednanie pokutników¹⁰. Nie wiadomo jednak, czy chodzi tu o specjalny formularz mszy krzyżma, czy mszy o pojednaniu.

Papież Feliks III († 492), pisząc do biskupów Sycylii na temat wymierzenia sankcji wobec ponownie ochrzczonych przez arian, wyjaśnia, że przez

⁶ Por. Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, 7, 16, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1989, s. 485–486.

⁷ Por. *Sancti Leonis Magni, Romani Pontificis, Epistola CVIII. Ad Theodorum Forojulensem Episcopum*, 2–4, [w:] *Sancti Leonis Magni, Romani Pontificis, opera omnia*, accurante J.-P. Migne, t. 1, Parisiis 1846, k. 1011–1013 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 54).

⁸ Por. S. Leo I, *Epistola 168. Ad universos episcopos per Campaniam, Samnium et Picerum constitutos*, 2, [w:] *Sancti Leonis Magni, Romani Pontificis, opera omnia*, dz. cyt., t. 1, k. 1211.

⁹ Por. S. Leo I, *Epistola 167. Ad Rusticum Narbonensem Episcopum*, 2, [w:] *Sancti Leonis Magni, Romani Pontificis, opera omnia*, dz. cyt., t. 1, k. 1203–1204.

¹⁰ Por. *Vita Sylvestri*, [za:] H. A. P. Schmidt, *Hebdomada Sancta...*, dz. cyt., s. 714–715.

siedem lat mają stać w szeregach pokutników, po czym mogą otrzymać nałożenie rąk od swoich biskupów¹¹.

Statuty kościelne (*Statuta Ecclesiae antiqua*) z drugiej połowy V wieku wyjaśniają, że biskup nałoży obowiązki związane z pokutą na tych, którzy o nią proszą¹². Przez cały okres oficjalnego postu kapłani będą nakładać na nich ręce¹³. Pokutnicy będą mieli obowiązek wnoszenia do kościoła ciał zmarłych i ich grzebania¹⁴. Będą się modlić, klęcząc, również w dni świąteczne¹⁵. Żaden pokutnik nie może w przyszłości przyjąć święceń¹⁶.

Z dokumentów synodu w Agde z 506 roku wynika, że pokutnicy w chwili wyrażenia prośby o pokutę otrzymują od biskupa nałożenie rąk i włosiennicę, co jest powszechnie ustalone. Jeśli nie obetną włosów i nie wyzbędą się świeckich ubrań, będą oddaleni, a jeśli się nie poprawią, nie będą przyjęci¹⁷.

Najstarsze obrzędy

Przed pontyfikatem papieża Grzegorza Wielkiego było wiele tekstów liturgicznych, których autorstwo przypisuje się niektórym jego poprzednikom z okresu od IV do VI wieku. Zbiór tych tekstów nazwano *Sakramentarzem z Werony*¹⁸. W Księdze znajduje się siedem modlitw za zmarłego pokutnika, który przed śmiercią nie zdążył w pełni zadośćuczynić za swoje grzechy. Jest w nich prośba o to, aby Bóg uwolnił jego duszę od wszelkiego grzechu, by przebaczył mu grzechy, okazał miłosierdzie, uleczył jego duszę i dał mu wieczne zbawienie. Boga określa się jako wszechmogącego i miłosiernego.

---

¹¹ Por. Feliks III, *Epistola XIII*, 3, [za:] M. Righetti, *Manuale di storia liturgica. I sacramenti. I sacramentali*, t. 4, Milano 1953, s. 154.

¹² Por. *Statuta Ecclesiae antiqua*, nr 18, [w:] *Concilia Galliae A. 314–A. 506, cura et studio C. Munier*, Turnholti 1963, s. 169 (Corpus Christianorum. Series Latina, 148); C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nella Chiesa antica*, dz. cyt., s. 175.

¹³ Por. *Statuta Ecclesiae antiqua*, 65, [w:] *Concilia Galliae A. 314–A. 506*, dz. cyt., s. 176.

¹⁴ Por. tamże, nr 66, s. 177.

¹⁵ Por. tamże, nr 67, s. 177.

¹⁶ Por. tamże, nr 84, s. 179.

¹⁷ Por. *Concilium Agathense*, 15, [w:] *Concilia Galliae A. 314–A. 506, cura et studio C. Munier*, Turnholti 1963, s. 201 (Corpus Christianorum. Series Latina, 148).

¹⁸ J. W. Boguniowski. *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 58–62.

Wspomina się także o pragnieniu odbycia pokuty, jakie miał zmarły. Brakuje tu jednak obrzędów pojednania pokutników¹⁹.

Najstarsze obrzędy pokuty zawiera *Sakramentarz gelażański* z VII wieku. Księga powstała w Rzymie lub w Rawennie²⁰. Wprowadzenie do odprawiania pokuty dokonuje się w środę rano na początku wielkiego postu. Pokutnikowi nakłada się włosiennicę, odmawia się nad nim modlitwy i zamyka się go do Wielkiego Czwartku²¹. W modlitwach (*Orationes et preces super paenitentes*) błaga się Pana, aby w swoim łaskawym miłosierdziu przebaczył i zmazał pokutującemu grzechy i występki, darował kary, uleczył rany, zezwolił czuwać i pościć i aby towarzyszył mu przez cały czas trwania pokuty. Modlitwy dotyczą jednego pokutnika, który nazwany jest sługą. Pokłada on swoją nadzieję w Panu, jest świadomy swoich win i ciężkich grzechów oraz swego oddalenia się od Boga. Skutkiem przebaczenia ma być prawo przystąpienia w Wielki Czwartek do „świętego i czcigodnego” ołtarza, radość, szczęśliwość i chwała wieczna²². Listę poszczególnych grzechów i złączony z nimi okres pokuty zamieszczono pod koniec sakramentarza²³. Wymienia się tu przede wszystkim grzechy zawarte w katalogach nowotestamentalnych. Pokuta może nieraz trwać przez wiele lat i polega najczęściej na okresowym poście o chlebie i wodzie.

W Wielki Czwartek pokutnik wychodzi z miejsca, w którym odprawiał pokutę, i zostaje wprowadzony do wspólnoty wiernych. Gdy padnie twarzą na ziemię, diakon kieruje do biskupa przemówienie: „Przewielebny biskupie, nadszedł czas łaski, czyli dzień Bożego miłosierdzia i zbawienia ludzi; dzień, w którym została pokonana śmierć, a życie wieczne wzięło początek”. Diakon czyni odniesienia do okresu liturgicznego, do udzielania sakramentu chrztu i pojednania pokutników. Przypomina, że w minionym okresie pokutnicy zanosili modlitwy, wylewali łzy, pościli i umartwiali smutkiem swoje serce, a w dniu pojednania upokarzają się, padają przed Bogiem, uznają swoje winy, proszą Pana o oddalenie nieprawości, wymazanie grzechów, o radość, umocnienie

¹⁹ Por. *Sacramentarium Veronense* (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80]), hrsg. von L. C. Mohlberg in Verbindung mit L. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1978, nr 1141–1146, s. 144–145 (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes, 1).

²⁰ Por. J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 72.

²¹ Por. *Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56). (*Sacramentarium Gelasianum*), hrsg. von L. C. Mohlberg in Verbindung mit L. Eizenhöfer, P. Siffrin, Roma 1961, nr 83, s. 18 (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes, 4).

²² Por. tamże, nr 78–82, s. 17–18.

²³ Por. tamże, nr 1726–1786, s. 254–259.

i Boże miłosierdzie. Pod koniec przemówienia diakon w imieniu pokutników wyraża prośbę: „Czcigodny biskupie, odnów w nich to, co diabeł wydarł i popsuł. Przez twoje modlitwy i dzięki pojednaniu, które pochodzi od Boga, doprowadź tych ludzi na nowo do przyjaźni z Bogiem, aby ci, którzy niedawno pozostawali w niełasce z powodu swoich błędów, mogli po zwycięstwie nad szatanem, sprawcą śmierci, być między ludźmi miłymi Bogu teraz i w przyszłości”²⁴.

Po słowach diakona biskup lub jakiś kapłan napomina pokutników, by ponownie nie popełniali grzechów, które zostały zgładzone przez pokutę, a następnie odmawia trzy modlitwy, które są formułami przebaczenia²⁵. Biskup wypowiada je z pokorą, uznając, że sam również potrzebuje przebaczenia i że jest szafarzem nie ze względu na własne zasługi, ale z daru łaski Bożej. Prosi Boga o wiarę podczas pełnienia posługi i o miłosierdzie.

Dla pokutnika (*huic famulo*) błaga o godne owoce pokuty, by po odzyskaniu niewinności na nowo został wprowadzony do świętego Kościoła, od którego oddalił się z powodu grzechów. W trzeciej modlitwie Bóg jest określony jako najłaskawszy stwórca i najmiłosierniejszy stwórciel rodzaju ludzkiego. Nawiązuje się tu do odkupienia ludzi przez krew Syna Bożego, którzy na początku zostali pokonani przez zawiść diabła. Boga błaga się o życie dla grzesznika i o to, by raczył wejrzeć na jego płaczliwe jęki, uzdrowił rany, położył na nim pomocną dłoń, aby Kościół nie ponosił żadnej szkody, a wierni żadnego uszczerbku, by szatan nie cieszył się i druga śmierć nie spotkała tego, który teraz odradza się w zbawczym chrzcie. Kolejne prośby dotyczą uchronienia od kary przyszłego sądu, od strasznych ciemności i krzyków wychodzących z płomieni, od nowych zranień, by pokutnik mógł kroczyć po drogach sprawiedliwości, aby dary łaski i dobrodziejstwa Bożego miłosierdzia były zachowane w całości i na zawsze²⁶.

Kolejna grupa modlitw (*Item ad reconciliandum paenitentem*) stanowi formularz mszalny. Celebrans prosi wszechmogącego i wiecznego Boga, aby odpuszczone penitentowi grzechy już mu więcej nie szkodziły. Błaga również, aby Bóg wspomagał odpadłych, okazał litość spowiadającym się i w swej łaskawości im przebaczył, dał lekarstwo na rany, by po otrzymaniu odpuszczenia grzechów mogli trwać w szczerej pobożności i nie doznali uszczerbku

²⁴ Tamże, nr 353–354, s. 56–57.

²⁵ Por. A. Nocent, *Il sacramento della penitenza e della riconciliazione*, [w:] *La liturgia, i sacramenti: teologia e storia della celebrazione*, Torino 1986, s. 172 (Anàmnesis. Introduzione Storico-Teologica alla Liturgia, 3.1).

²⁶ Por. *Sacramentarium Gelasianum*, dz. cyt., nr 356–359, s. 57.

na drodze życia wiecznego. Wspomina się tu również żal penitenta, jego powrót do Kościoła i do ołtarza, by składać dziękczynienie imieniu Bożemu²⁷.

Osoba, której życie było zagrożone, nie czekała na pojednanie w Wielki Czwartek, ale otrzymywała pojednanie w innym dniu. Do takiego przypadku odnoszą się modlitwy znajdujące się pod nagłówkiem *Reconciliatio penitentis ad mortem*²⁸.

Przywrócona pokuta publiczna w *Sakramentarzu gelazjańskim* stanowi formę kary wymierzonej przeciwko szkodliwym społecznie i gorszącym występkom. Podobieństwo między wcześniejszą pokutą a opisaną w sakramentarzu jest takie, że okresem zadośćuczynienia jest wielki post, a dopuszczenie do pokuty i jej zakończenie ma charakter publiczny, zaś dniem pojednania jest Wielki Czwartek. Istotna różnica polega na tym, że w sakramentarzu jest mowa o zamknięciu pokutnika (być może w jakiejś celi w pobliżu kościoła lub klasztoru), który praktyki pokutne spełniał w ukryciu i nie uczestniczył w tym okresie w liturgii, która w pierwszych wiekach była związana z pokutą publiczną (np. modlitwy za pokutujących i wkładanie na nich rąk przez celebransa)²⁹. Źródła wcześniejsze od *Sakramentarza gelazjańskiego* nic nie mówią o zamykaniu pokutników na okres wielkiego postu³⁰.

Trzy pontyfikaty

W wiekach od VII do VIII zaznacza się kryzys w praktykowaniu publicznej pokuty. Wydawała się ona zbyt surowa dla pokoleń tego okresu i zaczęto od niej stronić³¹. Ponadto w tym czasie rozszerza się pokuta powtarzalna polegająca na regularnej spowiedzi³². *Ordines Romani* zupełnie milczą w kwestii wielkoczwartkowego pojednania pokutników, mimo iż niektóre z nich opisują liturgię tego dnia³³. Nie znaczy to jednak, że pokuta publiczna całkowicie zniknęła.

²⁷ Por. tamże, nr 360–363, s. 57–58; C. Vogel, *Le pécheur et la pénitence au moyen-âge*, Paris 1969, s. 221.

²⁸ *Sacramentarium Gelasianum*, dz. cyt., nr 364–374, s. 58–60.

²⁹ Por. S. Czerwik, *Wprowadzenie do odnowionej liturgii pokuty i pojednania*, [w:] *Sakrament pokuty. Teologia, liturgia, Pismo św.*, red. A. Skowronek, Katowice 1980, s. 168–169.

³⁰ Por. C. Vogel, *Il peccatore e la penitenza nella Chiesa antica*, dz. cyt., s. 179.

³¹ Por. A. Nocent, *Celebrare Gesù Cristo. L'Anno liturgico. Quaresima*, t. 3, Assisi 1977, s. 287.

³² Por. W. Schenk, *Liturgia sakramentów świętych*, cz. 2, Lublin 1964, s. 26–27.

³³ Por. M. Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen âge. Les textes. Ordines XIV–XXXIV*, t. 3, Leuven 2006: *Ordo XXVII*, nr 7–28, s. 393–397; *Ordo XXIX*, nr 9–27, s. 438–442; *Ordo XXX B*, nr

Na początku X wieku opat Reginon z Prüm zanotował, że w Środę Popielcową wszyscy penitenci, którzy wchodzili do grona pokutników albo byli nimi już wcześniej, pojawiali się w obecności biskupa przed przedsionkiem kościoła ubrani w wory pokutne, z bosymi nogami, ze spuszczoneymi oczami, wyrażając w ten sposób swoją winę. W obrzędzie uczestniczyli dziekani, czyli archiprezbiterzy parafii, wraz ze świadkami, którymi byli spowiednicy obserwujący uważnie sposób życia penitentów. Biskup, w zależności od grzechów, nakładał odpowiednią pokutę. Następnie wprowadzał pokutników do kościoła i razem z duchowieństwem odmawiał siedem psalmów pokutnych, prosząc Boga o odpuszczenie im grzechów. Pokutnicy kładli się na ziemi i wylewali obficie łzy. Gdy powstałi, biskup nakładał na nich ręce, posypywał głowę popiołem, kropił pobłogosławioną wodą, nakładał włosiennicę i głosem przerywanym jękami ogłaszał, że zostają oni wygnani z kościoła z powodu grzechów, tak jak ongiś Adam był wygnany z raju. Na koniec biskup kazał posługującym, aby wyprowadzili ich za drzwi kościoła³⁴.

Bardzo ważnym dokumentem świadczącym o istnieniu publicznej pokuty w X wieku jest *Pontyfikał rzymsko-germański* z Moguncji, który odzwierciedla oddziaływanie liturgii rzymskiej na tradycję galijską i germańską³⁵. Księga szybko zyskała popularność w wielu krajach Europy, a w wieku X i XI uchodziła za główną księgę liturgiczną w Rzymie³⁶. Zawarty w niej rytuał pokutny stanowi ubogacenie i rozwinięcie obrzędów opisanych w *Sakramentarzu galazjańskim*³⁷. Znajdują się tutaj obrzędy pokuty taryfikowanej oraz pokuty publicznej. Pokuta taryfikowana polegała na określaniu rodzaju i długości trwania pokuty za konkretne grzechy. Zwykle posługiwano się tu księgami zwanymi penitencjałami.

Pontyfikał zawiera dosyć szczegółowy opis wprowadzenia do grona pokutników w Środę Popielcową (*Feria quarta in capite ieiunii*)³⁸. Na początku wzywa się wiernych do wysповідania się i do powrotu w Wielki Czwartek w celu otrzymania rozgrzeszenia. Po modlitwie penitent siada przy spowiedniku, który najpierw go poucza, a potem pyta o wiarę, po czym następuje bardzo długa

1–23, s. 467–470; *Ordo XXXI*, nr 16–33, s. 493–496.

³⁴ Por. Reginonis Prumensis abbatiss, *De ecclesiasticis disciplinis et religione christiana*, I, 291, [w:] Reginonis Prumensis abbatiss, Hucbaldi monachi Elthonensis, *opera omnia*, accurate J.-P. Migne, Parisiis 1853, k. 245–246 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 132).

³⁵ Por. J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 162.

³⁶ Por. tamże.

³⁷ Por. A. Nocent, *Celebrare Gesù Cristo...*, dz. cyt., s. 288.

³⁸ Por. C. Vogel, R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, Le texte II (XCIX–CCLVIII), Città del Vaticano 1963, nr 44, s. 14 (*Studi e Testi*, 227).

formuła *Confiteor*, w której wymieniane są różne grzechy³⁹, po niej celebrans wypowiada *Misereatur*. Penitent przyklęka, wstaje i wyciągając błagalnie ręce, wspomina swoją winę i wyraża żal. Następnie pada na twarz z jękiem i łzami, by po chwili na polecenie kapłana powstać. Z drżeniem i pokorą oczekuje na osąd kapłana i na nałożenie pokuty. Następnie pada przed stopami kapłana, prosząc o modlitwę i przyrzekając poprawę. Kapłan odmawia siedem psalmów pokutnych, *Ojczy nasz* i kilka innych modlitw⁴⁰, po czym każe mu wstać, wchodzi z nim do kościoła, w którym przy śpiewie psalmu rozpoczyna się sprawowanie Eucharystii⁴¹. Po mszy głowy pokutników posypywane są popiołem ze słowami: „Pamiętaj, człowieku, prochem jesteś i w proch się obrócisz”. W momencie nakładania włosiennicy celebrans mówi: „Nawróć swoje serce i upokórz duszę w popiele i włosiennicy, bowiem sercem skruszonym i pokornym Bóg nie wzgardzi”. Po modlitwie „wypędza” go z kościoła i wypowiada formułę opartą na perykopie z Księgi Rodzaju mówiącej o wypędzeniu Adama z raju⁴². Kolejne numery *Pontyfiakalu rzymsko-germańskiego* dotyczą liturgicznego zgromadzenia w kościele św. Anastazji, gdzie błogosławi się popiół i posypuje nim głowy wiernych. Podano tu modlitwy na poświęcenie popiołu i antyfony⁴³.

W Wielki Czwartek o godzinie dziewiątej rano rozpoczyna się pojednanie pokutników, które w swej strukturze jest podobne do obrzędu z *Sakramentarza gelazjańskiego*. Penitent wychodzi z miejsca, w którym odprawiał pokutę. Biskup siedzi przy progu kościoła, zaś pokutnicy gromadzą się w przedsionku razem z archidiaconem, który kieruje do biskupa taką samą prośbą, jaka jest w *Sakramentarzu gelazjańskim*, ale tutaj jest już ona podzielona na dwie części⁴⁴. W dalszym fragmencie obrzędu zawarte są elementy dramatyзации⁴⁵. Biskup wypowiada słowo *venite* raz, dwukrotnie i trzykrotnie, a diakon za każdym razem każe penitentom uklęknąć i powstać. Gdy staną przed biskupem, duchowni rozpoczynają śpiew antyfony: *Venite, filii, audite me* i Psalm 34 (33). W tym czasie penitenci trzymają się za ręce, a proboszczowie przekazują ich archidiaconowi, ten z kolei przekazuje ich biskupowi. Wszyscy wchodzi do kościoła. Wierni w tym czasie klęczą. Biskup intonuje antyfonę: *Cor mundum*

³⁹ Por. tamże, nr 50a, s. 16–17; B. Nadolski, *Liturgika. Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*, t. 3, Poznań 1992, s. 100–101.

⁴⁰ Por. C. Vogel, R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique...*, dz. cyt., nr 51–64, s. 18–20.

⁴¹ Por. tamże, nr 65–70, s. 20–21.

⁴² Por. tamże, nr 71–73, s. 21.

⁴³ Por. tamże, nr 74–80, s. 21–23.

⁴⁴ Por. tamże, nr 224–227, s. 59–60.

⁴⁵ Por. A. Nocent, *Il sacramento della penitenza e della riconciliazione*, dz. cyt., s. 181.

crea in me i Psalm 51 (50). Biskup z penitentami klęka i rozpoczyna się śpiew litanii do świętych. Po jej zakończeniu biskup wstaje, odmawia *Ojcze nasz*, prośby w formie responsorium i oracje⁴⁶.

Zamieszczono tu aż 16 oracji⁴⁷, z których trzy nie pochodzą z *Sakramentarza gelazjańskiego*, a dwie są wyjęte z formularzy mszalnych tego sakramentarza⁴⁸. Nie wiadomo, czy wszystkie oracje były odmawiane podczas celebracji przez biskupa, czy tylko niektóre. W nowych oracjach przypisuje się Bogu nieskończone miłosierdzie, niezmierną prawdę; nazywa się Go świętym i wszechmocnym Ojcem, Królem królów i Panem panów, najłaskawszym Stwórcą rodzaju ludzkiego, najmiłosierniejszym Odnowicielem i Ojcem wielkiej litości. Błaga się Go o przebaczenie, odpuszczenie nieprawości, uleczenie ran, oddalenie gniewu, o łaskawość, łaskę Ducha Świętego, niebiańskie błogosławieństwo, dary łaski i miłosierdzie. Z jednej modlitwy wynika, że podczas obrzędu pojednania biskup wkłada na pokutników ręce⁴⁹.

Pontyfikał zawiera dwie formuły rozgrzeszenia wielu penitentów (*absolutio pluralis*)⁵⁰ i trzy formuły rozgrzeszenia indywidualnego (*absolutio singularis*)⁵¹. W pierwszych formułach podkreśla się, że odpuszczenia grzechów dokonuje Bóg przez swoje wielkie miłosierdzie i kapłan przez swoją pokorną posługę. Sakramentalne oczyszczenie czerpie moc z krwi Chrystusa, która została przelana na odpuszczenie grzechów. Ponadto nawiązuje się tu do przyszłego życia i oddaje chwałę Chrystusowi, który nas stworzył i odkupił. Pana błaga się o przebaczenie grzechów, by móc osiąść życie wieczne i przebywać przed Jego obliczem razem ze świętymi i sprawiedliwymi. W formułach rozgrzeszenia indywidualnego uwidocznił się aspekt trynitarny, eklezjalny, antropologiczny i eschatologiczny. W dwóch z nich jest możliwość wypowiedzenia imienia penitenta.

Na koniec biskup kropi pojednanych pobłogosławioną wodą, okadza i mówi: „Powstań, który śpisz, powstań z martwych i oświeci cię Chrystus”. Gdy pokutnicy powstaną, biskup napomina ich, by nie popadali na nowo w grzechy⁵².

⁴⁶ Por. C. Vogel, R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique...*, dz. cyt., nr 228–229, s. 60–61.

⁴⁷ Por. tamże, nr 230–245, s. 61–65.

⁴⁸ W *Sakramentarzu gelazjańskim* nie ma oracji, które w *Pontyfikale rzymsko-germańskim* są pod numerami 241, 243, 244. Natomiast oracje *Pontyfikału rzymsko-germańskiego* nr 233–234, s. 62 w *Sakramentarzu gelazjańskim* nie są związane z pojednaniem penitentów: nr 1357, s. 197 i nr 1360, s. 198.

⁴⁹ Por. C. Vogel, R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique...*, dz. cyt., nr 243, s. 63.

⁵⁰ Por. tamże, nr 246–247, s. 65–66.

⁵¹ Por. tamże, nr 248–250, s. 66.

⁵² Por. tamże, nr 251, s. 67.

Od XII wieku obrzędy pokuty publicznej sprawowano rzadko – mówi się tu o jej „resztkach”⁵³. Występowała ona w formie zwykłej lub uroczystej. Pierwszą formę stanowiła pielgrzymka do miejsc świętych w pokutnym ubraniu z torbą i laską, które kapłan poświęcał i wręczał pokutnikowi⁵⁴. Drugą formę stanowiła uroczysta pokuta publiczna mająca swój pierwowzór w *Sakramentarzu gelazańskim*⁵⁵. Jej przebieg ukazują pontyfikaty rzymskie.

Pontyfikał z XII wieku powstał na bazie *Pontyfikału rzymsko-germańskiego*. Dokonano tu jednak „oczyszczenia” księgi z elementów, które nie odpowiadały duchowi rzymskiemu⁵⁶. W tym okresie spowiedź uszna jest stosowana powszechnie. I chociaż w *Pontyfikale rzymskim* w opisie obrzędów Środy Popielcowej (*Ordo in feria quarta in capite ieiunii*) mówi się o poświęceniu i posypaniu popiołem głów mężczyzn i kobiet w kościele św. Anastazji w Rzymie⁵⁷, a pomija milczeniem temat publicznej pokuty, to jednak w opisie liturgii Wielkiego Czwartku jest już o pokutnikach mowa.

Jeden z rękopisów ujętych w pontyfikale z XII wieku podaje, że o godzinie dziewiątej rano wszyscy gromadzą się w kościele, w którym będzie poświęcone krzyżmo. Pokutnik wychodzi z miejsca, gdzie czynił pokutę. Biskup siedzi u wejścia do kościoła. Pokutnik staje wraz z archidiaconem w przedsionku. Dalszy przebieg obrzędu jest taki sam jak w *Pontyfikale rzymsko-germańskim*, z tym że pomija się tu pięć modlitw⁵⁸. Zachowano tylko pierwszą formułę rozgrzeszenia publicznych pokutników⁵⁹. Absolucję jednego penitenta (*absolutio singulorum*) ubogacono w formułę: *Nos etiam, secundum auctoritatem nobis indignis a Deo comissam, absolvimus vos vinculo delictorum vestrorum, ut mereamini habere vitam aeternam. Per*⁶⁰. Formuły rozgrzeszenia jednego penitenta w pontyfikale z XII wieku wyrażono w liczbie mnogiej.

W dalszej części księgi skorzystano z innego rękopisu, który ujmuje wielkoczwartkowy obrzęd ogólnikowo: *Hac die etiam poenitentibus per indulgentiam*

⁵³ B. Mokrzycki, *Kościół w oczyszczeniu*, Warszawa 1986, s. 51.

⁵⁴ Błogosławieństwo torby i laski oraz formuły przy ich wręczeniu zob. w: M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge. Le Pontifical Romain du XIIe siècle*, t. 1, Città del Vaticano 1938, nr 1–3, s. 265 (Studi e Testi, 86).

⁵⁵ Por. tamże.

⁵⁶ Por. J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 163–164.

⁵⁷ M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge*, t. 1, dz. cyt., nr 1–7, s. 209–210.

⁵⁸ Por. tamże, nr 5–20, s. 215–218. Pominięto modlitwy z Pontyfikału rzymsko-germańskiego nr 235, 238, 241, 243 i 244, s. 62–64.

⁵⁹ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge...*, t. 1, dz. cyt., nr 21, s. 218.

⁶⁰ Tamże, nr 23, s. 219.

*subvenitur*⁶¹. Wierni gromadzą się rano o godzinie dziewiątej lub w południe. Pokutnicy stają przed biskupem. Odmawia się antyfony i modlitwy, po czym dzwoni się na mszę⁶².

Krótką modlitwa błogosławieństwa włosiennicy i popiołu znajduje się w obrzędach namaszczenia chorych. Po niej kapłan czyni krzyż z użyciem popiołu i poświęconej wody na piersiach chorego i kładzie na nim włosienicę, prosząc Boga o zdrowie ciała i duszy⁶³.

W XIII wieku powstał *Pontyfikał Kurii Rzymskiej*, który został opracowany i wydany przez ceremoniarzy rzymskich⁶⁴. W tej księdze obrzędy pokuty występują w czterech miejscach. W obrzędzie odnoszącym się do sprawowania liturgii Wielkiego Czwartku w bazylice na Lateranie zamieszczono rubrykę z pontyfikału z XII wieku informującą o pojednaniu pokutników⁶⁵. Drugi obrzęd skupia się na pokucie prywatnej i posiada formuły z *Pontyfikału rzymsko-germańskiego*⁶⁶. Bezpośrednio po nim następuje obrzęd zawierający formuły rozgrzeszenia i błogosławieństwa⁶⁷.

W dodatku znajduje się *Ordo penitentium* odnoszące się do publicznych pokutników, którzy na początku wielkiego postu przedstawiają się biskupowi. Obrzęd jest bardzo podobny do tego, który opisał Reginon z Prüm. Nie wspomina się tu jednak dziekanów i świadków, ale ogólnie mówi się o duchownych. Po napomnieniu przez biskupa pokutnicy są wyprowadzani z kościoła, trzymając w rękach płonące świece. Po ich wyjściu zamyka się drzwi⁶⁸.

Pontyfikał zawiera również modlitwy błogosławieństwa włosiennicy i popiołu, które stanowią część obrzędu komunii chorych⁶⁹. Włosiennica i popiół mają dopomóc w otrzymaniu od Boga miłosierdzia, przebaczenia, łaski uświęcającej i odpuszczenia wszelkich wykroczeń. Włosiennicę umieszcza się na ziemi, posypuje popiołem i kropi pobłogosławioną wodą. Gdy chora osoba położy się na niej, na jej piersi czyni się znak krzyża z popiołu i kropi wodą. Tej czynności towarzyszą słowa: „Pamiętaj, że prochem jesteś i w proch

⁶¹ Tamże, nr 1, s. 228.

⁶² Por. tamże, nr 3, s. 229.

⁶³ Por. tamże, nr 5–6, s. 267.

⁶⁴ Por. J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 165.

⁶⁵ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge. Le Pontifical de la Curie Romaine au XIIIe siècle*, t. 2, Città del Vaticano 1940, nr 4, s. 445 (Studi e Testi, 87).

⁶⁶ Por. tamże, nr 1–19, s. 479–484.

⁶⁷ Por. tamże, nr 1–6, s. 484–486.

⁶⁸ Por. tamże, nr 1–3, s. 578.

⁶⁹ Por. tamże, nr 5–6, s. 44.

się obrócisz”. Następnie kapłan stawia pytanie: „Czy zgadzasz się, by popiół i włosiennica świadczyły o twojej pokucie w dniu sądu?”. Chory odpowiada: „Zgadzam się”⁷⁰. Potem odmawia się litanię do świętych.

Od *Pontyfikału Duranda* do *Pontificale Romanum* z 1596 roku

W latach 1292–1295 Wilhelm Durand, biskup Mende w południowej Francji, opracował pontyfikał, który został nazwany jego imieniem. W pracach kompilacyjnych korzystał w dużym stopniu z *Pontyfikału rzymsko-germańskiego*, *Pontyfikału rzymskiego* z XII wieku i z *Pontyfikału Kurii Rzymskiej*⁷¹. Choć wprowadził w swoim pontyfikalu liczne innowacje, to jednak liturgia tej księgi pozostała rzymską⁷². Są tutaj dwa obrzędy przystąpienia do pokuty. W pierwszym nie ma mowy o dniu sprawowania obrzędu, a jego struktura i treść jest niemal identyczna z obrzędem związanym z komunią chorych w *Pontyfikalu Kurii Rzymskiej*. Różnica polega na tym, że Durand mówi o czynieniu na piersiach chorej lub innej osoby nie tylko znaku krzyża popiołem, ale także pobłogosławioną wodą, zaś podczas nakładania włosiennicy kapłan dodatkowo powiada: „U Pana jest bowiem miłosierdzie i obfite u Niego odkupienie. Ludziom upadłym pomaga się zatem nie tylko przez łaskę chrztu i bierzmowania, ale także przez lekarstwo pokuty i namaszczenia ich duch odradza się do życia wiecznego”⁷³.

Znacznie dłuższy obrzęd występuje w Środę Popielcową. Około godziny dziewiątej w kościele katedralnym penitenci w lichych ubraniach z pochyloną głową, których imiona należy zapisać, otrzymują pokutę w zależności od win. Po wyjściu z kościoła pozostają pod drzwiami. Biskup odmawia sekstę, ubiera się w liturgiczne szaty, błogosławi popiół, wypowiadając kilka modlitw. Przechodzi do środka kościoła i siada. Archiprezbiter przywołuje pokutników, którzy trzymają w rękach zapalone świece. Klękają oni przed biskupem. Archiprezbiter kropi ich pobłogosławioną wodą, inny prezbiter lub sam biskup posypuje każdemu głowę popiołem, wypowiadając formułę: „Pamiętaj, synu, iż prochem jesteś [...]. Czyń pokutę, a posiądziesz życie wieczne”. Każdy gasi swoją świecę. Duchowni, posługujący i pokutnicy klękają na czas śpiewania przez chór siedmiu psalmów pokutnych w intencji pojednania. Następnie

⁷⁰ Tamże, nr 7, s. 494–495.

⁷¹ Por. J. W. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej...*, dz. cyt., s. 168.

⁷² Por. tamże, s. 169.

⁷³ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge. Le Pontifical de Guillaume Durand*, t. 3, Città del Vaticano 1940, nr 1–4, s. 540–541 (Studi e Testi, 88).

odmawia się litanie do świętych, po niej biskup i duchowni powstają. Biskup odmawia modlitwy, w których uwzględnia się również kobiety (*hos famulos et has famulas*)⁷⁴. Pokutnicy wstają. Biskup wygłasza naukę, po czym bierze jednego z pokutników za prawą rękę, inni też chwytają się za ręce i z zapalonymi świecami idą za nim i zostają wypędzeni z kościoła. Biskup wyprowadza ich ze łzami, wypowiadając formułę: *Ecce eicimus vos hodie*. Schola śpiewa responsum. Poza drzwiami kościoła klękają, słuchając zachęty biskupa do wypełniania praktyk pokutnych. Potem zamyka się drzwi. Około godziny piętnastej biskup przygotowuje się do odprawienia mszy świętej⁷⁵.

W Wielki Czwartek umywa się nogi ubogim, odbywa się uroczyste pojednanie pokutników, poświęca się krzyżmo i dokonuje się *mandatum*⁷⁶. Po umyciu nóg ubogim przechodzi się do pojednania pokutników. Durand zamieszcza fragment listu papieża Innocentego I do Decencjusza z Gubbio oraz kilka zdań z listu papieża Wigiliusza, z którego wynika, że pojednanie dokonuje się nie przez nałożenie rąk, które sprowadza działanie Ducha Świętego, ale przez odpowiednią pokutę i komunie świętą⁷⁷.

Durand podaje, że w niektórych kościołach na rozkaz biskupa jeden z kapłanów celebrował rankiem przed drzwiami mszę świętą. Po niej jest spowiedź, a około południa biskup wraz z kapłanami decyduje, kogo można rozgrzeszyć, a kogo nie. Biskup nakłada szaty pontyfikalne, klęka na klęczniku przed ołtarzem i w tym momencie posługujący i duchowni odmawiają siedem psalmów pokutnych wraz z litaniami⁷⁸. Biskup reprezentuje Chrystusa, który przyjmuje pokutników⁷⁹. Pokutnicy klękają na zewnątrz kościoła, ich stopy są bose, zaś w rękach trzymają zgaszone świece. Taka postawa wyraża ich głębokie upokorzenie, zaś zgaszone świece świadczą o tym, że grzech zgasił światło chrzcielne⁸⁰. W trakcie litanii po słowach: *Omnes sancti patriarche et prophete, orate pro nobis* następuje przerwa i biskup posyła do pokutników dwóch subdiakonów z zapalonymi świecami. W drzwiach podnoszą świece i śpiewają antyfonę: „Ja żyję, mówi Pan, i nie chcę śmierci grzesznika, lecz

⁷⁴ Por. tamże, nr 1–8, s. 522–554.

⁷⁵ Por. tamże, nr 9–24, s. 554–557.

⁷⁶ Por. tamże, nr 1, s. 557–558.

⁷⁷ Por. tamże, nr 7, s. 559; *Vigilii papae Epistola II adhuc Pseudopapae ad Eutherium*, 3, [w:] *Magni Aurelii Cassiodori, senatoris, viri patricii et Vivarensis abbatis, opera omnia, accurante J.-P. Migne*, t. 1, Parisiis 1848, k. 18 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 69).

⁷⁸ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge...*, t. 3, dz. cyt., nr 8–11, s. 559–560.

⁷⁹ Por. A. Nocent, *Il sacramento della penitenza e della riconciliazione*, dz. cyt., s. 184.

⁸⁰ Por. tamże.

aby się nawrócił i żył”. Subdiakoni gaszą świece i wracają na swoje miejsce. Po słowach litanii: *Omnes sancti martires, orate pro nobis* biskup posyła do pokutników dwóch innych subdiakonów z zapalonymi świecami, którzy śpiewają antyfonę: „Pan mówi: czyńcie pokutę, przybliży się bowiem królestwo niebieskie”. Następnie gaszą świece i wracają na swoje miejsce. Przed śpiewem w litanii *Agnus Dei* biskup posyła do pokutników starszego diakona z dużą płonąca świecą, który w drzwiach śpiewa antyfonę: „Podnieście wasze głowy, gdyż przybliży się do was odkupienie wasze” (por. Łk 21, 28). Pokutnicy zapalają swoje świece od płomienia dużej świecy, po czym diakon wraca z płonąca świecą na swoje miejsce⁸¹.

Po zakończeniu litanii biskup wstaje, udaje się z asystą i duchownymi do środka kościoła, tam siada zwrócony w stronę drzwi. Archidiacon stojący w drzwiach wzywa pokutników do zachowania milczenia i uważnego słuchania (*State in silentio, audientes attente*)⁸². Kieruje on do biskupa przemowę i prosi o pojednanie pokutników. Tekst przemówienia jest taki sam jak w *Sakramentarzu gelażańskim*⁸³. Następnie biskup wstaje, udaje się z posługującymi do drzwi, kieruje do pokutników słowa zachęty i śpiewa trzykrotnie antyfonę: *Venite, venite, filii, audite me, timorem domini docebo vos* („Przyjdźcie, przyjdźcie, synowie, słuchajcie mnie, nauczę was bojaźni Pańskiej”). Po każdym śpiewie na wezwanie diakona pokutnicy przyklękają. Biskup wchodzi do kościoła i zatrzymuje się blisko drzwi, zaś archidiacon rozpoczyna, a schola kontynuuje antyfonę *Accedite* i Psalm 34 (33)⁸⁴. W tym momencie pokutnicy zbliżają się do biskupa, padają przed nim na ziemię i wylewają łzy do momentu zakończenia psalmu. Archiprezbiter prosi biskupa, aby naprawił w nich to, co za namową diabła zostało zepsute. Biskup pyta, czy są godni pojednania. Po odpowiedzi twierdzącej pokutnicy wstają, chwytają się za ręce, biskup bierze za rękę jednego z nich. Archiprezbiter odmawia *responsorium* złożone z wersetów Psalmu 51 (50), po czym biskup intonuje, a schola kontynuuje antyfonę: „Powiadam wam, radość jest u aniołów Bożych z jednego grzesznika czyniącego pokutę” (Łk 15, 10). Trzymając cały czas penitenta za rękę, biskup prowadzi wszystkich do środka kościoła, staje na podwyższeniu, pokutnicy klękają i rozpoczyna antyfonę: „Synu, trzeba się cieszyć, że ten brat twój był umarły, a znów ożył; zaginał, a odnalazł się” (Łk 15, 32)⁸⁵.

⁸¹ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge...*, t. 3, dz. cyt., nr 12–18, s. 560–561.

⁸² Por. tamże, nr 19–20, s. 561–562.

⁸³ Por. tamże, nr 21, s. 562–563.

⁸⁴ Por. tamże, nr 22–24, s. 563.

⁸⁵ Por. tamże, nr 25–29, s. 563–564.

Biskup wypowiada formułę na sposób oracji: *Omnipotens sempiterna Deus vos absolvat ab omni vinculo peccatorum, ut habeatis vitam eternam et vivatis. Per dominum*⁸⁶. Następnie odmawia prefację ze złożonymi rękoma. Autorem prefacji jest Durand⁸⁷. Wspomina się w niej dług Adama, który został odkupiony przez Chrystusa, wymienia się Achaba, Piotra, dobrego łotra, których winy zostały zgładzone. Boga błaga się o łaskawość dla pokutników, ponowne przyjęcie do owczarni i dopuszczenie do Eucharystii⁸⁸. Po prefacji wszyscy klękają i schola śpiewa antyfonę oraz psalmy 51 (50), 56 (55) i 57 (56). Następnie biskup wstaje, recytuje *Kyrie*, *Pater noster*, wersety i siedem oracji pochodzących z trzech wcześniejszych pontyfikałów⁸⁹. Niektóre oracje różnią się nieznacznie od pierwotnych wzorców, jak np. w jednej z nich Durand dodał wstawiennictwo Maryi, św. Michała Archanioła i św. Piotra⁹⁰. Na koniec obrzędu biskup kropi pokutników pobłogosławioną wodą, okadza, rozgrzesza i błogosławi⁹¹.

Należy zauważyć, że Durand wyjaśnia teologię niektórych obrzędów pokutnych w swoim *Rationale*. Wspomina, że w życiu grzesznika są dwie łodzie lub deski ratunkowe: jedną jest chrzest, drugą pokuta. Wypędzenie pokutników z kościoła jest figurą wygnania Adama i Ewy z raju. Pozostają oni poza Kościołem przez siedem tygodni, zaś rodzaj ludzki po upadku Adama jest skazany przez Boga na wygnanie trwające siedem tysięcy lat. Siostra Mojżesza Miriam po swoim błędzie pozostawała przez siedem dni poza obozem.

Zgaszone świece trzymane w rękach oznaczają Kaina oddalonego od oblicza Pana, podobnie grzechy pokutników zgasiły w nich ducha. Gdy ogłasza się ekskomunikę, owe świece powinny być rzucone na ziemię, podeptane i nie można ich już więcej używać. Pokutnicy niosą w rękę świecę, by przypomnieć, że pierwsi rodzice wyciągnęli rękę po zakazany owoc i wówczas ogniasty miecz został umieszczony u wejścia do raju. Przed nimi zamyka się drzwi, by podkreślić, że wejście do raju zostało kiedyś zamknięte⁹². Przechodzenie pokutników w różne miejsca oznacza Kaina, który po śmierci brata był na ziemi tułaczem. Nakładanie włosienicy i wełnianych szat wyraża naślado-

⁸⁶ Tamże, nr 30, s. 564.

⁸⁷ Por. A. Nocent, *Il sacramento della penitenza e della riconciliazione*, dz. cyt., s. 186.

⁸⁸ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge*, t. 3, dz. cyt., nr 31, s. 565.

⁸⁹ Por. tamże, nr 32–40, s. 565–568.

⁹⁰ Por. tamże, nr 40, s. 568. Fragment tej modlitwy znajduje się w *Pontyfikale Kurii Rzymskiej*, nr 2, s. 493, gdzie dotyczy obrzędu Komunii św. chorych.

⁹¹ Por. M. Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge...*, t. 3, dz. cyt., nr 41–44, s. 568–569.

⁹² Por. G. Durand, *Rationale ou manuel des divins offices*, VI, 73, 1–2, trad. Ch. Barthélemy, t. 4, Paris 1854, s. 79–80.

wanie Hioba, który pokutował w prochu i popiele i ubrał wór, by naśladować Niniwitów. Włosiennica oznacza ubranie ze skóry, które nosił Adam, Ewa i Józef. Ich klękanie lub siedzenie na ziemi jest naśladowaniem Hioba siedzącego na gnoju. Bose nogi przypominają nagość Adama. Penitenci kładą się na ziemi, by sobie przypomnieć o wiecznym potępieniu⁹³.

Dostępują oni pojednania w Wielki Czwartek, bo w tym dniu została ustanowiona Eucharystia, która jest sakramentem Bożego miłosierdzia. Również w tym dniu Chrystus został uwięziony i związany, a pęta te dokonały naszego rozgrzeszenia. Umycie w tym dniu uczniom nóg oznacza obmycie naszych nóg oraz oczyszczenie naszych skłonności i grzechów. Biskup reprezentujący Chrystusa przez słowo *venite* zaprasza ich na ucztę Ciała i Krwi Chrystusa. W tym dniu otwiera się wszystkie drzwi kościoła, by zaznaczyć, że przybywający z różnych stron sprawiedliwi i grzesznicy, którzy liczą na miłosierdzie, nie mogą być odepchnięci⁹⁴.

Ponadto można tu jeszcze dodać inne skojarzenia wynikające z czynności zawartych w obrzędzie pojednania. Duża świeca trzymana przez starszego diakona, od której pokutnicy zapalają swoje świece, może oznaczać światło Chrystusa, które utracili, a w tym dniu odzyskują na nowo. Liczne prostracje stanowią wymowną ilustrację upokorzenia i ekspiacji za upadki moralne. Łzy pokutników są zadośćuczynieniem za grzechy i łączy się z nimi nadzieja na pocieszenie. Trzymanie się za ręce i podążanie za biskupem obrazuje wymiar społeczny grzechów i pojednania.

W 1485 roku podczas pontyfikatu Innocentego VIII ujrzał światło dzienne *Pontificalis liber* opracowany przez dwóch papieskich liturgistów: Agostina Patriziego Piccolominiego, ceremoniarza papieskiej kaplicy, i Johannes Burckarda, mistrza ceremonii⁹⁵. Intencją papieża było, aby księga ta służyła diecezjom⁹⁶. Opisana w pontyfikale liturgia Wielkiego Czwartku obejmuje jedynie poświęcenie olejów, *mandatum* i Eucharystię⁹⁷. Pominięto obrzęd pojednania pokutników, co może sugerować osłabienie lub nawet okresowy zanik tej praktyki w Rzymie. Kilkadziesiąt lat później Alberto Castellani uzupełnia tę

⁹³ Por. tamże, VI, 73, 3, s. 80–81.

⁹⁴ Por. tamże, VI, 73, 5–7, s. 82–83.

⁹⁵ *Il „Pontificalis liber” di Agostino Patrizi Piccolomini e Giovanni Burcardo (1485)*, a cura di M. Sodi, Città del Vaticano 2006, s. XXVI–XXVIII.

⁹⁶ Por. tamże, s. XXV.

⁹⁷ Por. tamże, nr 1528–1617, s. 457–495.

lukę, umieszczając w wydanym przez siebie pontyfikale (1520) obrzęd pojednania publicznych pokutników, bazujący na obrzędzie z *Pontyfikału Duranda*⁹⁸.

Ważnym dowodem na to, że w XVI wieku uroczysta pokuta publiczna, mimo powszechnie stosowanej spowiedzi usznej, jeszcze całkowicie nie zniknęła z praktyki Kościoła, jest *Pontyfikał rzymski* wydany w 1596 roku. Księga doczekała się wielu edycji i w dużym stopniu bazuje na *Pontyfikale Duranda*. W obrzędach uroczystej pokuty w stosunku do *Pontyfikału Duranda* są tylko niewielkie zmiany⁹⁹. Nagłówek przed celebracją obrzędów pokutnych w Środe Popielcową wskazuje na wypędzenie publicznego pokutnika z Kościoła (*De expulsione publice poenitentium ab Ecclesia*)¹⁰⁰. Pokuta jest sprawowana w katedrze w sposób uroczysty. Pokutnicy klękają przed biskupem, który siedząc, posypuje ich głowy popiołem. Czynność ta może być również dokonana przez archiprezbitera. Jest tu formuła: „Pamiętaj, człowieku, że prochem jesteś i w proch się obrócisz: czyn pokutę, abyś miał życie wieczne”. Jeden z kanoników kropi ich głowy pobłogosławioną wodą, po czym biskup błogosławi włosienicę i kropi je pobłogosławioną wodą¹⁰¹. W trakcie wypowiedzania modlitwy błogosławieństwa czyni dwa znaki krzyża. Potem nakłada na ich głowy włosienicę i wypowiada formułę obecną już w *Pontyfikale Duranda*. Po antyfonie wszyscy zgromadzeni klękają i w intencji pojednania pokutników odmawia się siedem psalmów pokutnych (Ps 6, 31 [30], 38 [37], 51 [50], 102 [101], 130 [129], 143 [142]) oraz litanię do świętych¹⁰². Dalsza celebracja przebiega w taki sam sposób jak w obrzędzie opisanym przez Duranda¹⁰³.

---

⁹⁸ Por. R. Messner, *Feiern der Umkehr und Versöhnung*, [w:] *Sakramentliche Feiern I/2*, Regensburg 1992, s. 129 (Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft, 7.2).

⁹⁹ Por. W. Pałęcki, *Liturgia i teologia pokuty publicznej według potrydenckiego Pontyfikału Rzymskiego*, [w:] *Wezwani do nawrócenia. Z teologii pokuty i pojednania. Księga Pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Helmutowi Sobeczce z okazji 70. rocznicy urodzin i 45-lecia pracy naukowo-dydaktycznej*, red. E. Mateja, R. Pierskała, Opole 2009, s. 47–63 (Opolska Biblioteka Teologiczna, 114). Autor artykułu korzysta z pierwszego wydania pontyfikału z 1596 roku.

¹⁰⁰ *Pontificale Romanum Summorum Pontificum jussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII Pontificibus Maximis recognitum et castigatum*, Mechliniae 1934, s. 708. Synoptyczne zestawienie schematów obrzędów wprowadzenia do grona pokutników obejmujące *Pontyfikał z Poitiers* (IX wiek), tekst Reginona z Prüm, *Pontyfikał rzymsko-germański* i *Pontyfikał rzymski* z 1596 roku zob. w: R. Messner, *Feiern der Umkehr und Versöhnung*, dz. cyt., s. 126.

¹⁰¹ Por. *Pontificale Romanum Summorum Pontificum jussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII Pontificibus Maximis recognitum et castigatum*, dz. cyt., s. 709.

¹⁰² Por. tamże, s. 710–726.

¹⁰³ Por. tamże, s. 722–726.

W Wielki Czwartek pewne różnice w odniesieniu do *Pontyfikału Duranda* są przede wszystkim w obrzędach wstępnych i w ich zakończeniu¹⁰⁴. W pontyfikale z 1596 roku nie wspomina się o porannej mszy dla pokutników, o ich spowiedaniu się i decyzji biskupa, kogo należy dopuścić do pojednania¹⁰⁵. Zamieszczono tu cały tekst psalmów, zaś antyfony i prefację zaopatrzone w melodię. Modlitwę przed pokropieniem i okadzeniem pokutników poprzedzono nagłówkiem *absolutio*¹⁰⁶. Ostatnia rubryka obrzędu nawiązuje do ostrzyżenia włosów i brody oraz do zmiany ubrań pokutnych na nowe¹⁰⁷.

Pozostaje jeszcze pytanie, jak długo praktykowano uroczyste pojednanie pokutników w Kościele rzymskim? *Caeremoniale Episcoporum* z 1600 roku w obrzędach wielkoczwartkowych wymienia wprawdzie *Poenitentium reconciliatio*, ale samej celebracji nie ujmuje¹⁰⁸. Sieur de Moleon (Jean Baptiste Le Brun des Marettes) w wydanym w 1718 roku dziele pt. *Voyages liturgiques de France* zanotował, że pokuta publiczna była w niektórych miejscach stosowana do końca XVII wieku¹⁰⁹. Na Warmii taka pokuta była praktykowana jeszcze w XVIII wieku, o czym świadczą statuty synodów warmińskich z 1726 i 1745 roku. Pokutę publiczną nakładali proboszczowie wedle własnego uznania za niektóre wykroczenia¹¹⁰.

Prosper Guéranger pisał w XIX wieku, że obrzęd pojednania pokutników pozostał tylko wspomnieniem, z którym trzeba się zapoznać dla uzupełnienia całokształtu liturgii wielkopostnej¹¹¹. Kardynał Ildefonso Schuster w nawiązaniu do końcowego błogosławieństwa obrzędu pojednania publicznych pokutników podkreśla, że kiedy dawna praktyka takiego pojednania zanikła, to w Rzymie w Wielki Czwartek papież aż do 1870 roku udzielał wiernym

¹⁰⁴ Zestawienie schematu wielkoczwartkowej celebracji zawartej w *Pontyfikale rzymskim* z 1596 ze schematami z *Sakramentarza gelazjańskiego*, *Pontyfikału* z *Poitiers* i *Pontyfikału rzymsko-germańskiego* zob. w: R. Messner, *Feiern der Umkehr und Versöhnung*, dz. cyt., s. 128.

¹⁰⁵ Por. *Pontificale Romanum Summorum Pontificum jussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII Pontificibus Maximis recognitum et castigatum*, dz. cyt., s. 727.

¹⁰⁶ Por. tamże, s. 727–747.

¹⁰⁷ Por. tamże, s. 747.

¹⁰⁸ Por. *Caeremoniale Episcoporum Clementis VIII, Innocentii X et Benedicti XIII jussu editum Benedicti XIV et Leonis XIII auctoritate recognitum*, editio tertia post typicam, Romae 1948, c. XXIII, 1, s. 166.

¹⁰⁹ Por. R. Messner, *Feiern der Umkehr und Versöhnung*, dz. cyt., s. 129.

¹¹⁰ Por. *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 191–193; W. Pałęcki, *Liturgia i teologia pokuty publicznej według potydenckiego Pontyfikału Rzymskiego*, dz. cyt., przyp. 4, s. 48.

¹¹¹ Por. P. Guéranger, *Rok liturgiczny. Tydzień Męki Pańskiej*, tłum. S. Świątlicki, H. Nowacki, t. 6, Łomża 1935, s. 367.

z loggii bazyliki watykańskiej błogosławieństwa złączonego z odpustem zupełnym, które było ostatnim wspomnieniem najstarszej i szlachetnej tradycji Kościoła¹¹². Należy jednak zauważyć, że podanie jasnej odpowiedzi na pytanie dotyczące konkretnej daty zaniku tego rodzaju pokuty jest kwestią dotychczas nierozwiązaną¹¹³.

*

W czasach naznaczonych osłabieniem, a nawet zanikiem w wielu środowiskach poczucia grzechu temat uroczystej pokuty publicznej jawić się może jako nieciekawym, bo niepasującym do mentalności ludzi XXI wieku. Jest to praktyka, która dawno przeminęła, i nie wiadomo, czy kiedyś jeszcze powróci. Tymczasem w dobie osłabienia norm moralnych, propagowania cywilizacji śmierci i pogardy dla ludzkiego życia coraz częściej rozbrzmiewają głosy, zwłaszcza ludzi Kościoła, nawołujące do opamiętania i większego uwrażliwienia się na zło.

Analizując historię i liturgię pokuty publicznej w Kościele rzymskim, którą nakładano za ciężkie grzechy znane publicznie, można zauważyć, że taka pokuta, choć niosła ze sobą wiele upokorzeń i trudów, to jednak w dużej mierze przyczyniała się do kształtowania sumień i była swego rodzaju hamulcem dla dawania upustu grzesznym namiętnościom. Samo zaś jej zakończenie złączone z uroczystym pojednaniem pokutników uwydatniało w doskonały sposób wielkość Bożego miłosierdzia oraz pobudzało lud Boży do radości i wdzięczności. Świadectwa z IV i V wieku wskazują na rozwój tego rodzaju pokuty i na jej zbawienne skutki. W późniejszych wiekach mówi się o jej osłabieniu i zaniku.

Sakramentarz galazjański oraz średniowieczne pontyfikały aż po pontyfikał z 1596 roku (wydawany jeszcze w XX wieku), zawierają specjalne obrzędy przyjęcia do grona pokutników w Środę Popielcową i ich pojednania w Wielki Czwartek. O uroczystym charakterze tego rodzaju celebracji świadczy przewodniczenie obrzędowi przez biskupa, duże zaangażowanie duchowieństwa, służby liturgicznej i wiernych. Bogata teologia zawarta w czynnościach oraz w tekstach euchologicznych i biblijnych miała walor wychowawczy, sprzyjała nawróceniu i wystrzeganiu się grzechów.

W posoborowych obrzędach pokuty nie ma mowy o włosiennicy, worze pokutnym, popiele, wypędzeniu z kościoła, pokropieniu pobłogosławioną wodą, publicznym wylewaniu łez i jękach, o licznych prostracjach, surowych

¹¹² Por. A. I. Schuster, *Liber sacramentorum. Note storiche e liturgiche sul Messale Romano*, t. 1, Torino 1932, s. 121.

¹¹³ Por. J. Ramos-Regidor, *Il sacramento della penitenza. Riflessione teologica, biblico-storico-pastorale alla luce del Vaticano II*, Torino 1974, s. 183.

postach i umartwieniach. Trzeba tu podkreślić, że większość z tych elementów miała już zastosowanie w pokutnych praktykach starotestamentalnych. Obecne obrzędy pojednania jednego penitenta, a także wielu penitentów z ogólną spowiedzią i rozgrzeszeniem są stosunkowo krótkie, łatwe w realizacji, szanujące prawo do dyskrekcji i prywatności nawet wielkiego publicznego grzesznika. Kładzie się w nich wprawdzie akcent na nawrócenie, żal, wyznanie grzechów i zadośćuczynienie, ale jak można zaobserwować, dla wielu chrześcijan, zwłaszcza na Zachodzie, taka droga do pojednania z Bogiem wydaje się jeszcze zbyt uciążliwa, stąd mówi się tu o wielkim kryzysie, który dotknął sakrament pokuty.

Poznań

KAZIMIERZ LIJKA OMI

Słowa kluczowe

Liturgia rzymska, pokuta, pojednanie, rozgrzeszenie, publiczny pokutnik, obrzęd, grzech, grzesznik, pontyfikał, sakramentarz, Środa Popielcowa, Wielki Czwartek

Summary

Reconciliation of public penitents in the Roman liturgy

In the 4th century, when a time of freedom of Christian religion came, liturgical rites began to develop rapidly and this also applied to the liturgy of penance. At the time for heavy publicly known sins one needed to do public penance. On Ash Wednesday, one would be admitted within the group of penitents, and then on Maundy Thursday reconciliation took place. The first rites of such a celebration, comprised in *Sacramentarium gelasianum* from the 7th century, in later periods would become even more elaborate in the medieval pontificals. The *Roman pontifical* of 1596 took over the rites from the *Pontifical of Durandus*. The liturgy of public penitents lasted in certain places up to the 18th century. It was solemnly performed and presided over by a bishop, in the presence of the clergy, liturgical service and the faithful. In the rite published after the Second Vatican Council there is no mention of either public penitents or of the accompanying reconciliation rites.

Keywords

Roman liturgy, penance, reconciliation, absolution, public penitent, rite, sin, sinner, the pontifical, the sacramentary, Ash Wednesday, Maundy Thursday

48. Sympozjum Wykładowców Liturgiki na Wydziałach Teologicznych
i w Wyższych Seminariach Duchownych

REFORMA I ODNOWA LITURGII PO SOBORZE WATYKAŃSKIM II

Kalwaria Zebrzydowska, 11–13 września 2012

WTOREK 11 września 2012

13 ⁰⁰ Obiad (restauracja domu rekolekcyjnego)	15 ³⁰ Referat II: <i>Teologiczny kontekst odnowy liturgicznej po Vaticanum II</i> – ks. dr hab. Bogusław Migut, prof. KUL
14 ⁰⁰ Modlitwa popołudniowa (kaplica seminaryjna)	16 ¹⁵ Przerwa
14 ¹⁵ Powitanie uczestników (aula seminarium)	16 ⁴⁵ Dyskusja
14 ³⁰ Wprowadzenie do sympozjum – ks. prof. dr hab. Jacek Nowak SAC	17 ⁴⁵ Eucharystia z nieszporami w bazylice (przewodniczy bp dr Adam Bałabuch)
14 ⁴⁵ Referat I: <i>Liturgia od Tridentinum do Vaticanum II. Czy reforma liturgii była konieczna?</i> – ks. prof. dr hab. Jerzy Stefański, UAM	19 ⁰⁰ Kolacja (refektarz klasztorny)
	20 ⁰⁰ Spotkanie organizacyjne (refektarz klasztorny)

ŚRODA 12 września 2012

7 ⁰⁰ Jutrznia (kaplica domu rekolekcyjnego)	14 ⁴⁵ Komunikat I: <i>Sacrum liturgii</i> – ks. dr Mateusz Matuszewski, Warszawa
7 ³⁰ Śniadanie (restauracja domu rekolekcyjnego)	15 ¹⁵ Przerwa
8 ³⁰ Referat III: <i>Wciąż nieodkryte bogactwa posoborowej liturgii</i> – ks. dr hab. Andrzej Żądło, prof. UŚ	15 ⁴⁵ Komunikat II: <i>Liturgia we współczesnych ruchach religijnych</i> – ks. dr Stanisław Szczepaniec, UPJPII
9 ⁴⁵ Referat IV: <i>Participatio actiosa – pełny udział wiernych w liturgii</i> – ks. prof. dr hab. Helmut Sobeczko, UO	16 ¹⁵ Komunikat III: <i>Nadzwyczajna forma mszy świętej</i> – ks. dr Waldemar Pałęcki MSF, KUL
10 ⁰⁰ Przerwa	16 ⁴⁵ Dyskusja, podsumowanie
10 ³⁰ Dyskusja	17 ⁰⁰ Wyjazd do Wadowic
11 ⁰⁰ Referat V: <i>Słowo i sakrament w liturgii</i> – ks. dr hab. Kazimierz Matwiejuk, prof. UKSW	18 ⁰⁰ Eucharystia z Nieszporami w bazylice Ofiarowania NMP w Wadowicach (przewodniczy bp dr Stefan Cichy)
11 ⁴⁵ Dyskusja	19 ⁰⁰ Kolacja na plebanii w Wadowicach
12 ³⁰ Zwiedzanie bazyliki i sanktuarium	20 ³⁰ Rekreacja (refektarz klasztorny) w Kalwarii
13 ⁰⁰ Obiad (restauracja domu rekolekcyjnego)	
14 ⁰⁰ Referat VI: <i>Permanentna formacja liturgiczna</i> – ks. dr hab. Stanisław Araszczyk, prof. PWT	

CZWARTEK 13 września 2012

7 ⁰⁰ Jutrznia (kaplica domu rekolekcyjnego)	10 ⁰⁰ Eucharystia w Sanktuarium Miłosierdzia Bożego (przewodniczy kard. dr Stanisław Dziwisz)
7 ³⁰ Śniadanie (restauracja domu rekolekcyjnego)	
8 ³⁰ Wyjazd do Krakowa	11 ¹⁵ Modlitwa przy grobie św. Faustyny
9 ⁰⁰ Nawiedzenie sanktuarium bł. Jana Pawła II	12 ⁰⁰ Obiad w Domu Duszpasterskim w Łągownikach